

ΧΙ

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

Ὁ περὶ διαφέροντος πραγματευόμενος πραγματεύεται κατ' ἀνάγκην καὶ περὶ προσοχῆς· διότι λέγοντες, ὅτι ἀντικείμενόν τι ἐπεγείρει τὸ διαφέρον, λέγομεν κατ' ἄλλον τρόπον, ὅτι προκαλεῖ τὴν προσοχὴν. Ἄλλα πλὴν τῆς προσοχῆς, ἣν προκαλεῖ ἀντικείμενόν τι, ὄν ἤδη ἐπεγερτικὸν διαφέροντος ἢ νῦν ἀκριβῶς ταιουῦτον γινόμενον — προσοχὴν παθητικὴν ἢ αὐθόρμητον ὀνομάζομεν ταύτην — ὑπάρχει καὶ προσοχὴ μᾶλλον προαιρετὴ — προσοχὴ ἐκουσία ἢ προσοχὴ μετ' ἐντάσεως καλουμένη — ἣν δυνάμεθα νὰ ἐπιστήσωμεν εἰς ἀντικείμενα σμικρὸν ἢ καὶ οὐδὲν διαφέρον ἔχοντα. Ἡ διαστολὴ ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς προσοχῆς γίνεται ἐν πᾶσι τοῖς ψυχολογικοῖς βιβλίοις, καὶ τὴν διαστολὴν ταύτην ἀπαιτεῖ βεβαίως πᾶσα βαθυτέρα ἐξέτασις τοῦ πράγματος. Ἄλλ' ἔχων ἐν νῶ ἐνταῦθα τὴν καθαρῶς πρακτικὴν ἡμῶν ἀποψιν, δὲν νομίζω ἐπάναγκες νὰ ἐμφιλοχωρήσω εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τῶν πολυπλόκων τούτων σχέσεων, πρὸς δὲ καὶ ἡ παθητικὴ προσοχὴ ἢ στρεφομένη πρὸς ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν διαφέροντα οὐδεμιᾶς ἄλλης χρήζει διασαφήσεως. Τοῦτο δὲ μόνον ἀνάγκη ρητῶς νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὅσῳ μᾶλλον στηρίζεται τις ἐπὶ τῆς παθητικῆς προσοχῆς μεταχειριζόμενος ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν διαφέροντα καὶ ὅσῳ ὀλιγώτερον προκαλεῖ τὴν μετ' ἐντάσεως συνδεδεμένην προσοχὴν, τόσῳ εὐχερεστέρα καὶ εὐαρεστοτέρα γίνεται ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασία. Ὅφειλω δ' ὅμως νὰ εἶπω ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου γεγονότος, ἥτοι τῆς ἐκουσίας καὶ προαιρετῆς προσοχῆς.

Πολλάκις ἐρρήθη, ὅτι μεγαλοφυΐα εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ δύναμις συνεχοῦς καὶ συντόνου προσοχῆς· καὶ παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπιπολάζει ἡ δόξα, ὅτι οἱ μεγαλοφυεῖς ἄνδρες διαπρέπουσιν ἐπὶ ταύτῃ τῇ δυνάμει τῆς βουλήσεως αὐτῶν. Ἄλλα μικρά τις ἐσωτερικὴ παρα-

τήρησις διδάσκει πάντα ἕκαστον, ὅτι ἡ ἔκουσία προσοχὴ δὲν δύναται νὰ διατηρηῆται ἐν διαρκεῖ συντονίᾳ, — ὅτι εἶναι διαλειμματική. Ὅταν μελετῶμεν ἄμοιρόν τι διαφέροντος ἀντικείμενον, ἐξ οὗ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα τείνει νὰ ἀπομακρυνθῆ, ὀφείλομεν ἑκάστοτε νὰ ἐπαναφέρωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν καταβάλλοντες ὠρισμένην ἔντασιν ζωογονοῦσαν ἐπ' ὀλίγον τὸ ἀντικείμενον· τὸ δὲ πνεῦμα ἐπὶ τινὰ δευτερόλεπτα ἢ πρωτόλεπτα στρέφεται πρὸς αὐτὸ μετ' αὐθορμήτου διαφέροντος, μέχρις οὗ πάλιν παρεμπεσοῦσά τις παράστασις δεσπότη τοῦ πνεύματος καὶ παρατρέψη πρὸς ἑαυτὴν τὸ διαφέρον. Τὸ δὲ γεγονός τῆς ἐκουσίας ἐπαναφορᾶς ὀφείλει ἐκ νέου νὰ ἐπαναληφθῆ. Ἡ ἐκουσία προσοχὴ ἐνὶ λόγῳ εἶναι μόνον τι στιγμιαῖον. Τὸ γεγονός, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν εἶναι, περαίνεται ἐν μιᾷ πράξει· καὶ ἐὰν τὸ ἀντικείμενον μὴ ὑποστηρίζηται ὑπὸ τινος ἰχνους διαφέροντος ἐν αὐτῷ τούτῳ ἐνυπάρχοντος, τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνίκανον νὰ παρακολουθήσῃ αὐτό. Ἡ διαρκὴς προσοχὴ τοῦ μεγαλοφυοῦς τοῦ ἐπὶ πολλὰς ὥρας πρὸς τι πρᾶγμα προσκειμένου εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον παθητική. Τῶν μεγαλοφυῶν τὸ πνεῦμα εἶναι μεστὸν ἀδρῶν καὶ πρωτοτύπων συνειρμῶν. Ἐὰν δέ τι καταστῆ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τούτων ὑποκείμενον μελέτης, ἐκβλαστάνουσιν ἐξ αὐτοῦ πᾶσαι ἐκεῖναι αἱ ἀκολουθίαι καὶ τὰ συμπεράσματα, ἅτινα τέρπουσι καὶ θέλγουσιν αὐτούς. Ἡ προσοχὴ αὐτῶν μεταφέρεται μετὰ ζωηροτάτου διαφέροντος ἀπὸ τῆς ἐτέρας ἐπὶ τὴν ἐτέραν παράστασιν καὶ οὐδέποτε τείνει ν' ἀποτραπῆ ἀπὸ τοῦ πράγματος.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐπὶ τοῦ κοινοῦ καὶ συνήθους ἀνθρώπου. Παρ' αὐτῷ ἀντικείμενόν τι προκαλεῖ οὐχὶ πολλοὺς συνειρμούς· ἡ προσοχὴ αὐτοῦ χαλαροῦται καὶ ἀφανίζεται τάχιστα, καὶ, ἐὰν θέλῃ οὗτος νὰ ἐξακολουθήσῃ διασκοπούμενος περὶ τοῦ πράγματος, ὀφείλει ν' ἀνακαλέσῃ αὐτὴν ἐπὶ τοῦτο μετὰ τινος βιαίας ὀρμῆς. Διὸ καὶ εὕρισκει ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ πολλὰς εὐκαιρίας, ὅπως καλλισργήσῃ τὴν δεξιότητα τῆς ἐκουσίας προσοχῆς. Τοιοῦτος δ' εἶναι ὁ ἥκιστα ἐκτιμώμενος πραγματευτής, ὁ κοινὸς καὶ ὑπὸ τῶν σοφῶν δωρητῶν τῆς φήμης περιφρονούμενος ἔμπορος. Οὗτος ὀφείλει νὰ

προσέχη τὸν νοῦν εἰς τὰς ὑποθέσεις τοσούτων οὐδὲν διαφέρον ἐπεγείροντων ἀνθρώπων καὶ ν' ἀσχολῆται περὶ τοσαύτας πολυμόχθους καὶ πραγματώδεις λεπτομερείας, ὥστε ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος δεξιότης διηνεκῶς ἀσκεῖται καὶ διαμορφοῦται ἐν αὐτῷ. Ἀλλὰ παρὰ τῷ μεγαλοφουεῖ ἤκιστα πιθανῶς θὰ εὔρητε ἀναπτυγμένην τὴν δεξιότητα τοῦ προσέχειν εἰς πράγματα εὐτελῆ καὶ ἀηδῆ. Οὗτος τὸναντίον ἀθετεῖ τὰς ὑποσχέσεις αὐτοῦ, παραλείπει ν' ἀπαντᾷ εἰς τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπιστελλόμενα γράμματα, ἀμελεῖ κατὰ τρόπον ἀνεπανόρθωτον τῶν πρὸς τοὺς οικείους καθηκόντων, ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ ν' ἀποτρέπῃ τὴν προσοχὴν ἀπὸ τῶν μάλιστα τὸ διαφέρον αὐτοῦ παροξυνόντων δημιουργημάτων τῆς νοήσεως, περὶ ἃ διαρκῶς διατρίβει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ.

Ἡ ἐκουσία λοιπὸν προσοχὴ εἶναι κυρίως παροδικόν τι καὶ στιγμιαῖον. Ὅπως ἐπιτύχητε ἐν τῷ σχολείῳ τῶν ὑμετέρων σκοπῶν, δύνασθε ν' ἀπαιτῆτε αὐτὴν ἐπιτάσσοντες μετὰ τόνου ἰσχυροῦ εἰς τοὺς μαθητάς. Ἀλλ' ἐὰν τὸ ἀντικείμενον, εἰς ὃ θέλετε νὰ ἐπιστήσητε τὴν τοιαύτην προσοχὴν τῶν μαθητῶν, μὴ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγερτικὸν τοῦ διαφέροντος αὐτῶν, ἐπὶ βραχὺν μόνον χρόνον θὰ διατηρήσητε αὐτήν· ταχέως πάλιν τῶν μαθητῶν αἱ διάνοιαι θὰ ἀποδημήσωσιν. Ὅπως κατέχητε αὐτοὺς προσηλωμένους ἐκεῖ ὅπου θέλετε, ὀφείλετε νὰ ἐπεγείρητε ὑπὲρ τοῦ ἀντικειμένου τοσοῦτον διαφέρον, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποπλανηθῶσιν ἀπ' αὐτοῦ πάλιν. Καὶ πρὸς τοῦτο ὑπάρχει εἰς μόνος κανὼν, ὅστις, ὅπως ὅλοι οἱ ἡμέτεροι κανόνες, εἶναι θεωρητικός, καὶ ἵνα ἀπ' αὐτοῦ προκύψωσι πρακτικὰ ἀποτελέσματα, ὀφείλει νὰ ἐφαρμόζηται ὑπὸ διδασκάλου ἔχοντος οικείαν σύνεσιν καὶ ὀξυδέρκειαν.

Ὁ κανὼν εἶναι ὁδε : *Πραγματεύου περὶ τοῦ ἀντικειμένου οὕτως, ὥστε νὰ παρέχη νέας πάντοτε ἀπόψεις, νὰ προκαλῆ νέας ἐρωτήσεις, ἐνὶ λόγῳ νὰ ἐμφανίσῃ ἐναλλαγὴν καὶ ποικιλίαν.* Ἐκ μὴ μεταβαλλομένου μηδὲ ποικιλλομένου ἀντικειμένου ἢ προσοχὴ ἀποτρέπεται ἀφεύκτως. Περὶ τούτου δύνασθε νὰ πεισθῆτε, ἐὰν ἐνθυμηθῆτε τὴν ἀπλουστάτην περίπτωσιν τῆς αἰσθητικῆς προσοχῆς. Πειράθητε νὰ

προσηλώσητε τὴν προσοχὴν εἰς τινὰ κηλίδαν ἐπὶ χάρτου ἢ ἐπὶ τοίχου, καὶ θὰ ἴδῃτε ὅτι δυοῖν θάτερον συνέβη: ἢ τὸ ὀπτικὸν πεδίου ὑμῶν ἐταράχθη, ὥστε εὐδὲν πλέον δύνασθε σαφῶς νὰ διακρίνητε, ἢ ἀκουσίως ἐπαύσατε νὰ ἔχητε προσηλωμένον τὸν νοῦν εἰς τὴν κηλίδα καὶ παρατηρεῖτε ἕτερόν τι. Ἀλλ' ἐὰν διαρκούσης τῆς προσηλώσεως προβάλλητε ὑμῖν αὐτοῖς διαδοχικὰς ἐρωτήσεις περὶ τῆς κηλίδος, — πόση εἶναι, πόσον ἀπέχει, τίνος σχήματος εἶναι, τίνα ἀπόχρωσιν ἔχει κτλ., ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐὰν ποικιλοτρόπως περιστρέφητε καὶ περισκοπήτε τὸ πρᾶγμα ἀκολουθοῦντες τὰ παντοῖα εἶδη τοῦ συνειρμού, θὰ διατηρήσητε ἐπὶ μακρὸν τινὰ χρόνον προσηλωμένην εἰς αὐτὸ τὴν προσοχὴν. Τοῦτο ἀκριβῶς ποιεῖ ὁ μεγαλοφυής· γινώσκει ἐκ παντὸς ἀντικειμένου νὰ πορίζηται πάντοτε νέας ἀπόψεις μυστὰς διαφέροντος, νὰ διαφωτίζῃ αὐτὸ καὶ νὰ διαπτύσῃ. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ πράττῃ περὶ παντὸς ἀντικειμένου, ἐὰν θέλῃ νὰ μὴ προκαλῆ συχνὰ πυκνὰ διὰ τῆς βίας τὴν ἐκουσίαν προσοχὴν. Πάντως δὲ μέθοδος στηριζομένη ἐπὶ τοιαύτης προσοχῆς εἶναι ὀλεθρία πρὸς τοὺς μαθητάς, ὡς γεννῶσα ψυχικὴν δυσθεσίαν καὶ καταπονοῦσα τὰ νεῦρα, τὰ δ' ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα εἶναι οὐχὶ τὰ προσδοκώμενα. Διδάσκαλος, ὅστις εὐστοχεῖ τοῦ σκοποῦ κινῶν καὶ ζωηρὸν διασφάζων τὸ αὐθόρμητον διάφορον, ὀφείλει νὰ θεωρηθῆται ὡς ὁ ἄριστος.

Ἄλλ' ὅμως ὑπάρχει ἐν πάσῃ σχολικῇ ἐργασίᾳ ἱκανὸν ὑλικόν, ὅπερ διαμένει κατ' ἀνάγκην ἀνιαρὸν καὶ ἄνευ διαφέροντος οὐδ' εἶναι δυνατόν νὰ προσάπτηται εἰς αὐτὸ διαρκῶς διάφορον τι διὰ τοῦ συνειρμοῦ παραγόμενον. Διὸ ὑπάρχουσιν ἐξωτερικαί τινες μέθοδοι γνωσταὶ παντὶ διδασκάλῳ, δι' ὧν δυνάμεθα ἐκάστοτε νὰ ἐπεγεύρωμεν καὶ διασφάζωμεν τὴν πρὸς τι ἀντικείμενον προσοχὴν. Ἐν τινι περὶ τῆς τέχνης τοῦ διατηρεῖν ζωηρὰν τὴν προσοχὴν μαθήματι αὐτοῦ ὁ καθηγητῆς Fitch διέλαβε διὰ βραχέων περὶ πασῶν τούτων τῶν μεθόδων. Οἱ μαθηταὶ ὀφείλουσι νὰ μεταβάλλωσι σωματικὴν στάσιν καὶ θέσιν· εἰς ἐρωτήσεις, εἰς ἃς οἱ μαθηταὶ ἀπήντησαν ἤδη καθ' ἐκάστους, δύνανται εἶτα ν' ἀπαντῶσιν ἐν χορῷ ἅπαντες. Δυνα-

τὸν προσέτι νὰ προβάλλωνται ἑλλειπτικαὶ ἐρωτήσεις, ὧν ὁ μαθητῆς ὀφείλει νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἑλλείπουσαν λέξιν. Ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ κατευθύνῃ τὰ βλέμματα ἐπὶ τὸν μάλιστα ἀπροσεκτοῦντα μαθητὴν καὶ νὰ ἐξεγείρῃ αὐτόν. Ἄς ἐθίζῃ διαρκῶς τοὺς παῖδας περὶ τὸ ταχὺ καὶ ἑτοιμῶς ἀποκρίνεσθαι. Ἀνακεφαλαιώσεις, διασαφήσεις καὶ ἐξηγήσεις δι' εἰκόνων, παραδείγματα, καινοτομίαι ἐν τῇ διατάξει τῆς ὕλης καὶ παρεκβάσεις ἐκ τῆς συνήθους καὶ τετριμμένης ὁδοῦ, πάντα ταῦτα χρησιμεύουσιν ἡμῖν εἰς τὸ νὰ διασώζωμεν τὴν προσοχὴν καὶ νὰ ἐμφυσῶμεν πνοὴν διαφέροντος εἰς ἀδιάφορον καὶ ἀνιαρὸν ἀντικείμενον. Ἀλλὰ τὸ πάντων ἀναγκαιότατον, ὁ διδάσκαλος αὐτὸς ὀφείλει νὰ εἶναι ζωηρὸς καὶ ἑτοιμος καὶ διὰ τοῦ οικείου παραδείγματος νὰ κατακηλῆ καὶ συνεπισπᾶται τοὺς μαθητάς.

Ἀλλὰ, καὶ γενομένων πάντων τούτων, περιλείπεται τι βέβαιον καὶ ἀναντίλεκτον, ὅτι τῶν διδασκάλων τινὲς ἔχουσι φύσει τι τὸ ἐνθουσιαστικὸν κατὰ τὴν παρά τοῖς μαθηταῖς παρουσίαν αὐτῶν καὶ δύνανται νὰ ποιῶσι τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν διαφέρουσαν καὶ ἐπαγωγόν, ἐν ᾧ ἄλλοι ἀτυχοῦσι τούτου παντάπασιν. Ψυχολογία καὶ γενικὴ παιδαγωγικὴ ἀνομολογοῦσιν ἐνταῦθα τὴν ἑαυτῶν ἀνεπάρκειαν καὶ ἀναγκάζονται νὰ καταλίπωσι τοῦ ἔργου τὴν διεξαγωγὴν εἰς τὰ βαθύτερα ἑλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος.

Βραχεῖα ὑποτύπωσις τῆς φυσιολογικῆς θεωρίας τῆς προσοχῆς δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς ἔτι πλείονα διευκρίνησιν τῶν πρακτικῶν τούτων παρατηρήσεων καὶ νὰ ἐπικυρώσῃ αὐτάς ἐπιχέουσα διάφορόν τι φῶς.

Τί εἶναι φυσιολογικῶς θεωρούμενον τὸ γεγονός τῆς προσοχῆς; Προσέχομεν εἰς τι ἀντικείμενον, ὅταν τοῦτο παντάπασι κατέχη καὶ ἀπασχολῆ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Πρὸς ἐξάπλωσιν καὶ διασάφησιν τοῦ πράγματος ἔστω παράδειγμα αἰσθητόν τι ἀντικείμενον, — μορφὴ τις ἐξ ἀποστάσεως ἐπὶ τῆς ὁδοῦ προσπελάζουσα πρὸς ἡμᾶς. Ἀπέχει πόρρω, εἶναι μόλις ἀντιληπτὴ καὶ μόλις κινουμένη·

δὲν γινώσκωμεν μετὰ βεβαιότητος εἴτε ἄνθρωπος εἶναι εἴτε μή. Τοιοῦτον ἀντικείμενον ὁρώμενον ἀδιαφόρως καὶ χωρὶς φροντίδος, οὐδόλως δύναται νὰ ἐφελκύσῃ τὴν ἡμετέραν προσοχὴν. Ἡ ὀπτική ἐντύπωσις δυνατὸν νὰ ἐπιδράῃ μόνον ἐπὶ τὴν περιφέρειαν τῆς συνειδήσεως, ἐν ᾧ ἡ ἐστία αὐτῆς κατέχεται καὶ ἀπασχολεῖται ὑπὸ διαγωνιζομένων πρὸς ἀλλήλα ἀντικειμένων. Ἐνδέχεται δὲ πράγματι νὰ μὴ «βλέπωμεν» τὸ ἀντικείμενον, ἐὰν μὴ τις ἐπιδείξῃ εἰς ἡμᾶς τοῦτο. Ἄλλ' ἐὰν μὴ βλέπωμεν, πῶς θὰ ἐπιδείξῃ τοῦτο; Διὰ τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ἢ διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ὄψεως τοῦ ἀντικειμένου θὰ πλάσῃ προκαταρκτικὴν τινα εἰκόνα τοῦ ποῦ πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τοῦ τί πρέπει νὰ προσδοκῶμεν νὰ ἴδωμεν. Ἡ προκαταρκτικὴ αὕτη εἰκὼν ἐξεγείρει τὰ αὐτὰ νευρικὰ κέντρα, ἅτινα θὰ ἐργασθῶσιν, ὅτε ἡ ἐντύπωσις θὰ εἶναι παροῦσα. Ἡ ἐντύπωσις εἶναι νῦν παροῦσα καὶ ἐξεγείρει ταῦτα ἔτι μᾶλλον· νῦν τὸ ἀντικείμενον εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ πεδίου, διότι ἡ συνείδησις ὑποστηρίζεται ταυτοχρόνως καὶ ὑπὸ τῆς ἐντυπώσεως καὶ ὑπὸ τῆς προκαταρκτικῆς παραστάσεως. Ἀλλὰ τὸ maximum τῆς προσοχῆς δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι. Εἰ καὶ βλέπομεν τὸ ἀντικείμενον, δυνάμεθα νὰ μὴ φροντίζωμεν περὶ αὐτοῦ· ἐνδέχεται τοῦτο νὰ μὴ ἀναμιμνήσκῃ ἡμᾶς μηδὲν σπουδαῖον μηδὲ διαφέροντος ἄξιον, ὥστε ἀντίπαλον ρεῦμα ἀντικειμένων τῆς νοήσεως ταχέως ν' ἀποτρέψῃ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Ἄλλ' ἐὰν ὁ ἑταῖρος ἡμῶν περιγράψῃ καὶ χαρακτηρίσῃ τὸ ἀντικείμενον προσηκόντως, ἐὰν ἐξεγείρῃ ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν σειρὰν ἐμπειριῶν, αἵτινες δυνατὸν νὰ εἶναι ἀπότοκοι τούτου, — ἐὰν λ. χ. ὀνομάσῃ αὐτὸ ἐχθρὸν ἢ ἄγγελον σπουδαίων εἰδήσεων, — αἱ ἐν τῇ ἐστίᾳ καὶ ἐν τῷ κρασπέδῳ ἐξεγειρόμεναι νῦν παραστάσεις οὐ μόνον δὲν εἶναι ἀντίπαλοι αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ συνείρονται μετ' αὐτοῦ καὶ συμμαχοῦσι. Συνεπείγονται, ὅπως συγκροτήσωσι μετ' αὐτοῦ ἓν σύστημα, συγκλίνουσιν ἐπ' αὐτό, διατηροῦσιν αὐτὸ σταθερὸν ἐν τῇ ἐστίᾳ· ἡ προσοχὴ νῦν ἀνυψώθη εἰς τὸ μέγιστον σημεῖον.

Τὸ γεγονός λοιπὸν τῆς μεγίστης προσοχῆς δύναται ἐκ φυσιολογικῆς ἀπόψεως νὰ παρασταθῇ συμβολικῶς διὰ νευρικοῦ κυττάρου

διττῶς ἐξεγειρομένου, ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν. Ἐὰν ἔξωθεν, ἦτοι τὰ ἀπὸ τῆς περιφερείας τοῦ σώματος εἰσερχόμενα ρεύματα, ἐξεγείρουν αὐτό, καὶ τὰ ἐκ πλαγίου ρεύματα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τῶν κέντρων τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας ἐπισχύουσι τὴν ἐξέγερσιν ταύτην.

Ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ἡ μὲν εἰσερχομένη ἐντύπωσις εἶναι τὸ νέον στοιχεῖον, αἱ δ' ἐπισχύουσαι καὶ ὑποστηρίζουσαι αὐτὴν παραστάσεις ἀνήκουσιν εἰς τὰς παλαιότερας κτήσεις τοῦ πνεύματος. Καὶ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡ προσοχὴ τότε εἶναι μεγίστη, ὅταν ἀποτελῆται συστηματικὴ ἄρμονία καὶ ἔνωσις τοῦ νέου καὶ τοῦ παλαιοῦ στοιχείου. Τὸ δὲ σημειώσεως ἄξιον εἶναι, ὅτι οὔτε τὸ παλαιὸν οὔτε τὸ νέον εἶναι καθ' ἑαυτὰ κινητικὰ τοῦ διαφέροντος. Τὸ μὲν ἀπολύτως παλαιὸν εἶναι ἀνιαρόν, τὸ δὲ ἀπολύτως νέον καταλείπει ἡμᾶς ψυχροὺς καὶ ἀδιαφόρους. Τὸ παλαιὸν ἐν τῷ νέῳ εἶναι τὸ ἐπισπώμενον τὴν προσοχὴν, — τὸ παλαιὸν σμικρόν τι παρηλλαγμένον. Οὐδεὶς μὲν θέλει ν' ἀκούσῃ μαθήματος περὶ πραγμάτων οὐδεμίαν ἔχόντων σχέσιν πρὸς τὰς παρούσας γνώσεις αὐτοῦ, πάντες δ' ὁμῶς φιληδοῦμεν ἀκροώμενοι διδασκαλίας περὶ πραγμάτων, περὶ ὧν γινώσκομεν ἤδη τι. Οὕτω συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ συρμοῦ· ἕκαστον ἔτος ὀφείλει μικρὰν νὰ ἐπιφέρῃ ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ προηγουμένου ἔτους ἀμφιέσεως, ἀλλ' ἀπότομον πῆδημα ἀπὸ τοῦ συρμοῦ δεκαετίας τινὸς εἰς τὸν συρμὸν ἑτέρας δεκαετίας θὰ δυσηρέσται τὸν ὀφθαλμὸν.

Ἡ εὐφυΐα τοῦ τὸ διαφέρον κινουῦντος διδασκάλου δείκνυται ἐκ τούτου, ὅτι κατορθοὶ ἔνθεν μὲν κατὰ τινα ἀπὸ τῆς συμπαθείας ἀπορρέουσιν μαντικὴν δύναμιν νὰ διορᾷ ὑπὸ ποίων τινῶν πραγμάτων εἶναι πιθανὸν νὰ ἐφέλκῃται καὶ δεσμεύηται ἐν τῷ παρόντι αὐθορμήτως τοῦ παιδὸς τὸ πνεῦμα, ἔνθεν δὲ μετ' ἀγχινοίας ν' ἀνακαλύπτῃ τίνες οἱ μίτοι τῆς ἀναφορᾶς οἱ δυνάμενοι νὰ συνάψωσι τὰ πράγματα ταῦτα πρὸς τὰ νέα τὰ μέλλοντα νὰ διδαχθῶσιν. Εἶναι μὲν εὐληπτος ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς ἄκρον δυσχερὴς. Καὶ ἡ γνώσις τῆς ψυχολογίας, ἣν ἐνταῦθα ἐπικαλοῦμαι, ἐπαρκεῖ τόσον ὅπως καταστήσῃ τινὰ ἀγαθὸν διδάσκα-

λον, ὅσον ἢ γνῶσις τῶν νόμων τῆς προοπτικῆς, ὅπως ποιήσῃ τινὰ δεξιὸν τοπιογράφον.

Ἴσως τινὲς ὑμῶν νῦν καταστῆτε εἰς ἀπορίαν. Ὀλίγῳ πρότερον τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς ὀρμῆς τοῦ ἀγωνιστικοῦ, ὑπεδήλωσα ὅτι ἡ νεωτέρα παιδαγωγικὴ εἶναι ἴσως σφόδρα «ἀβρά». Ἐνδέχεται νῦν ἀντιστρέφοντες κατ' ἐμοῦ τοὺς ἐμοὺς λόγους νὰ ἐρωτήσητε ἄρά γε τὸ νὰ πειρᾶται ἐκ παντὸς τρόπου ὁ διδάσκαλος νὰ διατηρῇ διαρκῶς ζωηρὸν τὸ αὐθόρμητον διαφέρον τοῦ μαθητοῦ καὶ ν' ἀπαλλάττῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐντάσεως καὶ τοῦ ὄχλου τῆς ἐκουσίας προσοχῆς τῆς παρεχομένης εἰς δυσάρεστον καὶ ἀπεχθῆ ἐργασίαν, καὶ τοῦτο δὲν μετέχει τινὸς ἀβρότητας καὶ εὐαισθησίας; Τὸ πλεῖστον τῆς σχολικῆς ἐργασίας, θὰ εἴπητε, ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ἔχει τι τὸ ἀηδὲς καὶ φορτικόν, ἐργασίαι δ' ὀχληραὶ καὶ χωρὶς διαφέροντος εἶναι οὐχὶ μικρὸν μέρος τοῦ ὄλου ἡμῶν βίου· ὥστε διὰ τί ἐπιζητοῦμεν νὰ ἀποκλείσωμεν αὐτὰς ἀπὸ τοῦ σχολείου καὶ νὰ ὑποχαλάσωμεν τὸν αὐστηρὸν νόμον;

Μία ἢ δύο λέξεις θ' ἀρκέσωσιν ἐνταῦθα ὅπως προλάβωσι μεγάλην τινὰ παρανόησιν.

Βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ πλείστη σχολικὴ ἐργασία, πρὶν ἀποθῆ καθ' ἑξὶν καὶ αὐτόματος, εἶναι ἀνιαρὰ καὶ δὲν δύναται νὰ ἐπιτελῆται, ἐὰν μὴ ἐκάστοτε ἐντόνως ἐξεγείρωμεν τὴν ἐκουσίαν προσοχήν. Τοῦτο εἶναι ἀναπόδραστον, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν πράξῃ ὁ διδάσκαλος· ἐκπηγάζει ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως τῶν ἀντικειμένων καὶ τοῦ μανθάνοντος πνεύματος. Αἱ φορτικαὶ ἐργασίαι τῆς κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως, τῆς εὐρέσεως βαθμῶν μαθηματικῆς ταυτότητος καὶ τῶν τοιούτων ὀφείλουσι κατ' ἀρχὰς νὰ ἀρύωνται τὸ διαφέρον αὐτῶν ἐκ πηγῶν καθαρῶς ἐξωτερικῶν, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν προσωπικῶν διαφορόντων, ἅτινα συνάπτονται πρὸς τὴν εὐδοκίμησιν, ἐὰν ὁ μαθητὴς γίνῃ κύριος τῶν ἐργασιῶν τούτων· τοιαῦτα δὲ εἶναι ἢ κτῆσις τιμητικῆς ἐν τῇ τάξει θέσεως, ἢ ἐπιτυχία μείζονος βαθμοῦ, ἢ ἀποφυγὴ τιμωρίας, τὸ ἡδονικόν

συναίσθημα ἐπὶ τῷ ὅτι δὲν ἠττᾶται ὑπὸ τινος δυσχερείας κτλ. Χωρὶς τοιούτου δεδανεισμένου διαφέροντος οὐδόλως ὁ παῖς θὰ ἠδύνατο νὰ προσέχη εἰς τὰς ἐργασίας ταύτας. Ἄλλ' ἐν αὐταῖς πᾶν ὅ,τι καθίσταται τὰ μάλιστα διαφέρον, ὥστε νὰ ἐφελκύσῃ ἐφ' ἑαυτὸ τὴν προσοχὴν, δὲν ἐφέλκει διὰ τοῦτο αὐτὴν ἄνευ ἐντάσεως. Ἡ ἐντασις ὀφείλει νὰ γίνηται πάντοτε, διότι ἡ ὑπὸ τοῦ παραγώγου διαφέροντος προκαλουμένη προσοχή, ὅσονδήποτε αὐθόρμητος νῦν καὶ ἄν ὀνομασθῇ, δὲν εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εὐχερής. Τὸ διαφέρον, ὅπερ δεξιώτατος διδάσκαλος δύναται νὰ προσποιήσῃ εἰς τι ἀντικείμενον, ἀποδείκνυται πάντοτε, ὅτι εἶναι μόνον διαφέρον ἐπαρκοῦν, ὅπως ἀπολύτῃ ἐλευθέρῃ τὴν ἐντασιν. Διὸ ὁ διδάσκαλος οὐδέποτε ἔχει ἀνάγκην νὰ σπουδάξῃ, ὅπως ἐπινοῇ ἰδιαιτέρα μέσα, ἵνα προκληθῇ τοῦ μαθητοῦ ἡ ἐντασις. Ἄς ἀνοίγῃ οἴασδήποτε πηγὰς διαφέροντος πρὸς τὸ διδασκόμενον ἀντικείμενον, ἅς ἐπιτεχνᾶται παντοίας συνδέσεις τούτου πρὸς τὴν φύσιν τοῦ μαθητοῦ, εἴτε παροξύνων τὴν θεωρητικὴν αὐτοῦ περιεργίαν εἴτε ἐπεγείρων τὸ προσωπικὸν διαφέρον εἴτε ἀναζωπυρῶν τὴν ἀγωνιστικὴν ὀρμὴν· τοῦ δὲ πνεύματος οἱ νόμοι θὰ προκαλέσωσι τότε ἱκανὴν ἐντασιν, ὥστε ὁ μαθητὴς ν' ἀσκῆται καὶ νὰ δύναται νὰ παρακολουθῇ τὸ ἀντικείμενον. Δὲν ὑπάρχει τῷ ὄντι μείζων ἄσκησις τῆς ἐντάσεως ἢ ἡ διηνεκὴς πάλη τοῦ νὰ προσέχωμεν εἰς ἀντικείμενα, ἅτινα ἀμέσως μὲν εἶναι ἀνιαρὰ καὶ δυσχερῆ, προσκτῶνται δὲ διαφέρον, διότι ἐμμέσως διὰ τοῦ συνειρμῶ συνάπτονται πρὸς τι πόρρω κείμενον ἰδεῶδες τέρμα.

Ἡ περὶ διαφέροντος λοιπὸν Ἑρβαρτιανὴ διδασκαλία δὲν ὀφείλει νὰ ψέγηται ὡς ποιούσα τὴν παιδαγωγικὴν «μαλακίαν». Ἐὰν δέ που ἡ διδασκαλία αὕτη ποιῇ τοῦτο, αἰτία εἶναι ἡ ἀλόγιστος αὐτῆς ἐφαρμογή. Ὅθεν μὴ ἐπιτάσσετε μετὰ βροντώδους φωνῆς εἰς τοὺς μαθητὰς προσοχὴν ἀπλῶς χάριν τῆς πειθαρχίας. Μὴ αἰτεῖτε παρὰ τούτων τὴν προσοχὴν ὡς χάριν μηδ' ἀπαιτεῖτε ὡς δίκαιον. Μὴ συνηθίζετε νὰ προκαλῆτε αὐτὴν κηρύττοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἐνίοτε μὲν ἀληθῶς ἀναγκάζεσθε νὰ ποιῆτε πάντα ταῦτα· ἀλλ' ὅσῳ μᾶλλον ταῦτα ποιεῖτε, τόσῳ ὀλιγώ-

τερον δεξιοὶ διδάσκαλοι ἀποδεικνύεσθε. Ἐξελκύσατε ἐκ τῶν ἔνδον τὸ πρὸς τὸ πρᾶγμα διαφέρον διὰ τῆς θερμότητος, ἣν ὑμεῖς αὐτοὶ ἐπιδεικνύετε ὑπὲρ αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθοῦντες τοὺς προεκτεθειμένους νόμους.

Εἶναι τὸ ἀντικείμενον λίαν ἀφηρημένον, ἐρμηνεύσατε αὐτὸ διὰ συγκεκριμένων παραδειγμάτων· εἶναι οὐχὶ γνώριμον τῷ μαθητῇ, ἀνιχνεύσατε ἐν αὐτῷ σημεία τινα ἀναλογίας πρὸς τὰ ὑπὸ τούτου ἐγνωσμένα· εἶναι οὐχὶ ἀνθρώπινον ὄν, προσωποποιήσατε αὐτὸ ὥστε ν' ἀποτελέσῃ μέρος τινὸς ἱστορίας· εἶναι δύσκολον, συζεύξατε τὴν κτῆσιν αὐτοῦ μετὰ τινος προσδοκίας προσωπικοῦ ὠφελήματος. Ἄλλὰ μάλιστα πάντων φροντίζετε, ὅπως διὰ τοῦ ἀντικειμένου διήκη ποικιλία καὶ ἐναλλαγή, διότι οὐδὲν πρᾶγμα, ἐὰν παραμένῃ ἀναλλοίωτον, δύναται ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ κατέχη τὸ πεδίον τῆς συνειδήσεως. Μεταφέρετε τὸν μαθητὴν ἀπὸ τῆς ἐτέρας ἐπὶ τὴν ἐτέραν ἀποψιν τοῦ διδασκομένου ἀντικειμένου, ἐὰν θέλητε νὰ μὴ ἀποδημήσῃ ἡ διάνοια αὐτοῦ ἀπὸ τούτου ἐπ' ἄλλο τι· διότι ἡ ποικιλία ἐν τῇ ἐνότητι εἶναι τὸ μυστήριον παντὸς τοῦ διαφέροντος κινουῦντος λόγου καὶ νοήματος. Ἡ δὲ τούτων πάντων σχέσις πρὸς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὸ δαιμόνιον τοῦ διδασκάλου εἶναι τόσον συμφανές, ὥστε οὐδενὸς ἔτι λόγου εἶναι χρεία.

Ἐν ἔτι θὰ εἶπω καὶ θὰ περᾶνω τὸν περὶ προσοχῆς λόγον. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐκάστοις ὑπάρχουσιν ἀναμφιβόλως παντοδαποὶ τύποι προσοχῆς. Οἱ μὲν ἐξ ἡμῶν εἶναι φύσει περισπαστικοί, οἱ δὲ διαφυλάττουσιν εὐχερῶς ἀλληλουχίαν τινὰ νοημάτων χωρὶς νὰ περισπῶνται καὶ νὰ παρεκφέρωνται ἐπ' ἄλλα ἀντικείμενα. Τοῦτο ἤρτηται, ὡς φαίνεται, ἐκ τοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐκάστοις διαφόρου τύπου τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως. Τινῶν μὲν ἡ συνείδησις ἔχει λίαν φωτεινὴν ἐστίαν καὶ εἶναι εἰς ἄκρον συγκεκεντρωμένη, ὥστε αἱ ἐστιακαὶ ἢ αἱ κεντρικαὶ παραστάσεις ἐπικρατοῦσιν ἐν τῷ προσδιορισμῷ τῶν συνειρμῶν. Παρ' ἄλλοις δὲ ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ κράσπεδον εἶναι λαμπρότερον καὶ πεπληρωμένον

παραστάσεων δίκην βροχῆς διαττόντων ἀστέρων, αἵτινες εἰσπηδῶσαι τυχόν εἰς τὴν ἐστίαν μετακινουῦσι τὰς κεντρικὰς παραστάσεις καὶ μεθαρμόζουσι πρὸς ἑαυτὰς τὸν σχηματισμὸν τῶν συνειρμῶν. Οἱ τοῦ δευτέρου τούτου τύπου ἄνθρωποι εὐρίσκουσιν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὴν προσοχὴν αὐτῶν περιπλανωμένην καὶ ὀφείλουσι ν' ἀνακαλώσιν αὐτὴν διὰ τινος ἐντάσεως τῆς βουλήσεως. Οἱ δὲ ἄλλοι τούναντίον τοσοῦτον βυθίζονται ἐν τῷ ὑποκειμένῳ τῆς μελέτης αὐτῶν, ὥστε, ἐὰν αἴφνης ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τούτου, διατελοῦσιν ἐπὶ τινὰ χρόνον «ἀπολωλότες» πρὶν ἐπανέλθωσιν εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον.

Ἡ δεξιότης τοῦ οὕτω σταθερῶς καὶ μετ' ἐπιμονῆς προσέχειν εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐξαιρετικὸν δῶρημα. Οἱ ταύτην ἔχοντες ἐργάζονται ταχύτερον καὶ ἄνευ πολλῆς καταπονήσεως τῶν νεύρων. Εἰμὶ δὲ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ μὴ φύσει κεκτημένος αὐτὴν οὐδέποτε θὰ προσκτήσῃται ἱκανῶς διὰ τῆς ἀσκήσεως ἢ διὰ τῆς πειθαρχίας. Ἡ ποσότης αὐτῆς εἶναι πιθανῶς σταθερὸν χαρακτήρισμα τοῦ ἀτόμου. Ἄλλ' ἐπιθυμῶ νὰ διατυπώσω ἐνταῦθα παρατήρησιν τινὰ, ἣν θὰ ἐπαναλάβω καὶ ἀλλαχοῦ. Δὲν εἶναι πρέπον νὰ φέρῃ τις βαρέως, διότι ὑστερεῖ κατὰ τινὰ τῶν στοιχειωδῶν δεξιοτήτων. Ὁ συγκεντρωτικὸς οὗτος τύπος τῆς προσοχῆς εἶναι στοιχειώδης τις δεξιότης, ἣν δυνάμεθα διὰ πειραμάτων ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ νὰ βεβαιώσωμεν καὶ μετρήσωμεν. Ἀλλὰ διὰ τῶν περὶ αὐτῆς ἐπὶ τινῶν ἀτόμων ἐπιτευχθέντων ἀποτελεσμάτων δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὴν ἐνεργὸν καὶ πρακτικὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος αὐτῶν καὶ νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ ὅλη πνευματικὴ δύναμις ἀνθρώπου τινὸς προκύπτει ἐκ τῆς κοινῆς ἐνεργείας πασῶν αὐτοῦ τῶν δεξιοτήτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν οὕτω πολύπλοκον, ὥστε οὐδεμία τῶν δεξιοτήτων τούτων χωρὶς λαμβανομένη δύναται νὰ εἶναι ἡ πρυτανεύουσα. Ἐὰν δὲ τις αὐτῶν δύναται νὰ εἶναι τοιαύτη, πιθανώτατα αὕτη εἶναι ἡ ἐν αὐτῷ δύναμις τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ πάθους, ἡ δύναμις τοῦ διαφέροντος πρὸς πᾶν, ὅπερ ἐπιχειρεῖ. Δεξιότης δὲ

συγκεντρωτική, μνήμη, συλλογιστική δύναμις, εύρετικόν, ἀρετὴ τῶν αἰσθήσεων, πάντα ταῦτα ὑπόκεινται εἰς αὐτήν. Εἶναι ἀδιάφορον πόσον περισπαστικός δύναται νὰ εἶναι ὁ τύπος τῶν διαδοχικῶν πεδίων τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινός· ἐὰν ὄντως οὗτος ἔχη διαφέρον πρὸς πρᾶγμα τι, θὰ ἐπανακάμπτη ἐπ' αὐτὸ ἀδιαλείπτως ἀπὸ τῶν ἀπαύστων αὐτοῦ ἀποπλανήσεων καὶ θὰ κατορθώσῃ πλείονα ἐν τῇ περι ἀὐτὸ ἀσχολίᾳ ἢ ἄλλος τις, οὐ ἢ μὲν προσοχὴ ἐνδέχεται νὰ εἶναι διαρκεστέρα ἐν τινι χρονικῷ διαστήματι, ἀλλὰ τὸ περι τοῦ πράγματος διαφέρον εἶναι ἄτονον καὶ οὐχὶ διαρκές. Τινὲς τῶν γονιμωτάτων ἐργατῶν, οὓς γινώσκω, εἶναι τοῦ εἰς ἄκρον περισπαστικοῦ τύπου. Τῶν δ' ἐμῶν φίλων τις, ὅστις εἶναι δημιουργικώτατος, ὠμολόγησέ μοι, ὅτι, ὅταν θέλῃ νέας περὶ τινος ἀντικειμένου ἐννοίας νὰ πορίζηται, ἐπιχειρεῖ ἄλλην τινὰ ἐργασίαν, διότι αἱ τοῦ πνεύματος περιπλανήσεις παρέχουσιν αὐτῷ κάλλιστα ἀποτελέσματα. Τοῦτο εἶναι ἴσως εἰρημένον ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τινος ἐπιγραμματικῆς ὑπερβολῆς· ἀλλ' ἀληθῶς φρονῶ, ὅτι οὐδεὶς ἡμῶν ὀφείλει ν' ἀθυμῇ διὰ τὰς μεμονωμένας αὐτοῦ ἐλλείψεις. Ἐνδέχεται μὲν τὸ ἡμέτερον πνεῦμα νὰ διατελῇ ἐν τινι ἀμηχανίᾳ, νὰ εἶναι ἀνήσυχον καὶ τεταραγμένον, ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα δυνατόν νὰ παράγῃ ἐργασίαν ἀξιολογωτάτην.
